

Membra disiecta

Jinakost v denících Jana Zábrany

— Gertraude Zand —

Pojem *jinakost* je v současné době používán zejména v poststrukturalistických teoriích: jako kulturní alterita, v souvislosti s imagologií, se zkoumáním sebepojetí a obrazu jiných, nebo v postkoloniálních studiích. Následující text chce nahlédnout *jinakost*, *alteritu*, spíše z psychologického a subjektivně-filozofického hlediska, tedy s významem pro identitu jednotlivého individua, a to na příkladu Zábranových deníků (Zábrana 1993).

Život Jana Zábrany (1931–1984) spadá z velké části do období vlády komunismu, nejintenzivnější psaní deníku do doby po traumatizujících politických a osobních událostech let 1948 a 1968: v dubnu 1948 Zábrana začal deník psát, první část záznamů je z roku 1948–1949, dále existuje několik pasáží z počátku padesátých let, pár krátkých záznamů z roku 1966 a především rozsáhlé souvislé zápisky z let 1970 až 1984 – z období, během kterého již Zábrana nepublikoval žádný ze svých literárních textů. Deníkové záznamy se u mnoha autorů aktualizují zejména tehdy, když není možné uveřejňovat jiné texty, a tak je tomu i u Zábrany. Vydání deníků Zábrana neplánoval, i když je před přáteli nezatajoval.

Únik do deníku se rovná odvrácení od světa, který by měl sloužit jako konstitutivní vnějšek. Identita jedince se totiž rozvíjí procesem sounáležitosti a vyčlenění, je tedy reálná pouze jako protipól alterity, s níž vytváří dichotomickou dvojici: jedno nemůže existovat bez druhého, identita není bez alterity; teprve vymezením se dochází k sebe-nalezení a k rozvinutí individuální osobitosti. Jiné však pro Zábranu není konstitutivním vnějškem – v totalitním státě se jedná o zglajchšaltovanou, zredukovanou a uniformní *jinakost*, kde neexistuje rozmanitost a svoboda a kde ono odlišné, jiné, je nežádoucí. Z toho vyplývá obtížné rozvíjení identity – a logicky je právě otázka identity v popředí české intelektuální diskuse v letech 1948–1989.

Tím jiným jsou v té době velmi často ti ostatní – komunističtí funkcionáři, straníci, přísluhovači režimu a lhostejná většina. Již Jiřím Kolářem jsou ostatní označováni jako „oni“, jako anonymní masa. Je tomu tak například v básni „Termiti“ ze sbírky *Jásající hřbitov* z roku 1950: „[...] Jejich obzor jsou ohnutá záda, / jejich dálky telefonní přístroj, / [...] spí na rozkaz, / myslí na povel. / Trychtýři s kusadly. / Ohlodají až na kost / živého jako zdechlinu, / pro cokoliv a kohokoliv, / jsou nejspokojenější, / když mají vše / orazítkované, / černé na bílém“ (Kolář 1990: 80). Také u Jana Zahradníčka se objevují „oni“, coby příslušníci státní exekutivy jsou poněkud konkrétnější, jako například v básni „Dům Strach“ ze stejnojmenné sbírky z let 1951–1960: „[...] Lelkují. Čistí si nehty. [...] / Naléhají. Rozkřikují se. Udeří kolikrát. [...]“ (Zahradníček 1992: 306). U Jana Hanče jsou, jak se lze dočíst ve svazku *Události* se záznamy pocházejícími především z raných šedesátých let, naproti tomu „oni“ „muži událostí“, „bratři v rozhalených košilích“ a „silní chlapi“ (Hanč 1995: 16).

V podobném smyslu hovoří Jan Zábrana o oněch „jiných“ ještě o několik desetiletí později a označuje je také „oni“ – příkladem za mnohé je pasáž z deníků: „A doufám už jen v to, že mě má nenávisť k nim a má věrnost k tomu, co zardousili, přežije!“ (Zábrana, cit. podle Cieslar 2002: 342). V sedmdesátých a osmdesátých letech minulého století, z kterých pochází předchozí citát, však „oni“ stálo proti označení „my“ zastupovanému disidentským hnutím, undergroundem a exilem. Zábrana se nepřidal k žádné z těchto společenských rovin; oproti těm, kteří se angažovali v opozičních aktivitách nebo v undergroundu a identifikovali se s nimi do té míry, že po roce 1989 téměř museli nově hledat identitu, zůstal Zábrana mimo tyto struktury.

Své deníky z té doby, celkem 127 takzvaných modrých sešitů, opatřil latinským označením *membra disiecta*, což znamená něco jako rozházené

údy, roztráštěná stehna, zničené maso. V titulu je přesvědčivým způsobem vyjádřena ztráta identity – na základě absentující konstitutivní funkce vnějšku, tedy ostatních. Pojem *membra disiecta* odpovídá téměř přesně obrazu „rozsekaného těla“, který Jacques Lacan připisuje disparátní identitě malého dítěte. Podle Lacana si totiž malé dítě vytváří identitu až prostřednictvím zrcadlového obrazu, tedy tak, že se vidí zvějšku a tím se účastní onoho ostatního: řádu založeného na symbolech jazyka (Lacan 1991: 63).

Konstituování subjektu vstupem do symbolického řádu je zase podle Louise Althussera dílem ideologie (Althusser 1977: 141n). Operací, kterou přitom ideologie používá, je interpelace, tzn. dovolání se jednotlivce pomocí ideologických nástrojů a mluvčích. Subjekt je tudíž (v Lacanově a Althusserově terminologii) konstruktem a výsledkem ideologie (v chápání Jeana-Françoise Lyotarda to je konstrukt jazyka, u Michela Foucaulta konstrukt mocenských struktur). Je tedy málo překvapivé, že Zábrana neguje odmítáním konstrukce subjektu i tento symbolický řád.

Formálně své popírání realizuje tím, že používá neurčitou formu: velmi často autor totiž nepíše v první osobě jednotného čísla, jak je u deníků zvykem, ale v infinitivech. Opakované nadužívání infinitivů je charakteristickým rysem Zábranových textů, jak uvádí Jiří Cieslar v knize *Hlas deníku*: „Od počátku mu [Zábranovi; pozn. G. Z.] tajnou půdu pro onen pravý život poskytuje deník a deníkově chápaná poezie. S léty se z jeho zápisů stává otevřená koláž, kam vedle sebe klade nejdrobnější postřehy, portréty přátel, obdivovaných spisovatelů i dávných parťáků z továren, nejrůznějších lidských kreatur, popůlnoční překladatelské reflexe, politické i literární glosy, citáty, slova zaslechnutá či po dlouhé době vyplavená z podvědomí i náhle vytanuté verše, sny či sarkastická pozorování životního provozu, který zachycuje do litanických řad slovesných infinitivů (Zábranův poetický objev)“ (Cieslar 2002: 340).

Infinitiv zůstává dlužen určení osoby a čísla; ani čas nelze jednoznačně určit: nevíme, zdali se jedná o přítomnost, minulost či budoucnost. V infinitivech zůstává bez určení i slovesný způsob: nelze rozhodnout, je-li děj vyjádřen v indikativu, konjunktivu, či imperativu. Infinitiv vyjadřuje děj bez vztahu k osobě, ponechává podmět neurčený, libovolný: já? ty? on, ona, ono? my? vy? oni? všichni společně? Odstranil-li Zábrana první osobu, je otázkou, kdo zde vlastně mluví. Je to ještě vůbec Zábrana, anebo někdo jiný? Cieslar dochází k závěru, „že je [Zábrana; pozn. G. Z.] mluvčím mrtvých. Že je tu ‚v zastoupení‘ těch, které režim nevyčísitelně zranil či usmýkal až k smrti [...]“ (ibid.: 341).

Řetězení infinitivů se vyskytuje již v Zábranových básních z padesátých let, zejména ve sbírce *Utkvělé černé ikony* (1965). Jako výrazný stylistický prostředek slouží v básni č. 90 – závěrečné básni tohoto svazku, která byla v prvním znění otištěna již v neoficiálním sborníku *Život je všude* (1956); úvodní a závěrečný verš mimochodem posloužil jako titul sebraných deníků *Celý život* (1992). Řady infinitivů se staly příznakem Zábranovy tvorby, vyskytují se kupříkladu ve fragmentu *Havran*, na kterém pracoval dlouhodobě po roce 1970.

Zábrana vyklouzl z první osoby a oslovuje se jako jinou osobu, jako „ty“, třeba v následujícím záznamu: „Pod oknem mrtvý, na kterém máš podíl“ (Zábrana 1993: 205). Podobnou funkci jako druhá osoba mají imperativy, kterými autor volá na sebe i na nás, třeba: „Boj se těch, kteří prožili první lásku na stavbách mládeže“ (ibid.: 209) nebo „V prašivé době pracuj. V nebi je neskutečno, korigující život. Tam parkuj. V prašivé době pracuj“ (ibid.: 211). V těchto konstrukcích je Zábrana sám sobě jiným, svým vlastním protějškem.

Vyhraněný vztah mezi sebou a jiným, nějakým „tebou“, vytvářejí někteří autoři žijící v literární a společenské izolaci také formou fingovaného dialogu – buď jako samomluvu, nebo jako rozhovor s fiktivním i reálným partnerem. „Já“ se následně konstituuje zvenčí, pomocí fiktivního „ty“. Příkladem takového alter ega je dvojník v *Kulhavém poutníkovi* (1936) Josefa Čapka, který doprovází vypravěče: „Byl mi nejčastějším a nejbližším společníkem, šli jsme spolu mnohými cestami, po dláždění i po travnatých stezkách, ve shodě i v hádání, Kulhavý poutník a já, když jsem šel sám“ (Čapek 1997: 11).

Jinou možnost zvolil Jakub Deml v *Žapomenutém světle* (1934): uvádí jako adresáta svého psaní středoškolského profesora z Velkého Meziříčí Bohumila Malinu Ptáčka, který sice reálně existuje, v textu ale slouží pouze jako fiktivní recipient Demlovy obžaloby. Deml svůj text formuluje jako odpověď na dopis pana B. M. P., uvádí ho jeho oslovením a znovu a znovu se jako v litanii dovolává této instance. K litanii bývají přirovnávány i Zábranovy infinitivní řetězce, má k ní ale blíže Deml, jenž se k panu B. M. P. obrací ve stále stejných anebo jen drobně obměňovaných osloveních, takže proud sebevyjadřování se nikdy nezastaví a je podněcován stále novými impulzy. U Demla je vypravěčovo „já“ mimořádně přítomné; v jeho jakoby deníkových záznamech i ve *Šlépějích* (1917–1941) se odehrává konstituce subjektu, který vzniká právě deklarací příslušnosti a odlišnosti. Deml svůj text využívá jako prostor pro komunikaci, kde ústřední roli hraje expresivní funkce jazyka, odkrytí vlastního nitra, a apelativní funkce, obracení se na druhé. V Zábranových

deníkových záznamech převažuje oproti tomu funkce referenční – podává zprávu o věci samé, vydává svědectví; „já“ a „ty“ ustupují do pozadí.

Stejně jako Deml používá ve svém pozdním díle fiktivně-reálného dialogického partnera i Bohumil Hrabal v *Dopisech Dubence*; jedná se o americkou slavistku April Gifford: „Milá Dubenko, od té doby, co jsem se vrátil z těch Spokojených [sic!] států, [...] jsem tak, ale tak sám, jsem vlastně v samovazbě a jsem svázan do kozelce a už nežiju v čase, ale jen v prostoru, kterého se lekám a děším [...]“ (Hrabal 1995: 31). *Dopisy Dubence* vznikly v životní situaci ne nepodobné Zábranovým posledním rokům: v situaci poznamenané stářím, nemocí a izolací. První odstavec z *Kouzelné flétny* silně připomíná Zábranu:

Někdy když vstanu, když procítám z mrákot, bolí mi celá místnost, celá má cimra, bolí mi pohled z okna, děti jdou do školy, lidé jdou nakupovat, každý ví, kam má jít, jen já nevím, kam bych šel, tupě se oblékám, vrávorám, poskakují na jedné nohavici, když si natáhnou kalhoty, jdu a holím se strojkem, už kolik let, když se holím, tak se na sebe nedívám do zrcadla, holím se potmě anebo za roh, sedím na židli na chodbičce a zástrčka je v koupelně, už se na sebe nerad dívám, sám se lekám svého pohledu v koupelně, bolí mne už i můj vlastní pohled [...].
(ibid.: 9)

Po tomto exkurzu o tom, jak může autor i v izolaci vést dialog s jinými a jak může jeho „já“ získat silnější pozici prostřednictvím „ty“, zase k Zábranovi: ten neuvádí žádného jiného, druhého, žádné alter ego, žádného fiktivního nebo reálného partnera. Možná proto už nenalézá cestu sám k sobě, jak píše Cieslar: „Nejpůsobivějšími místy tohoto zápasu jsou v deníku různé projevy Zábranova stesku po onom nedosaženém centru: po rozkolísaném středu vlastní osobnosti, po zapírajícím se Bohu, po ztraceném domově“ (Cieslar 2002: 344). Zábrana nekonstituuje druhého, aby našel cestu k sobě, stává se „jiným“ sám.

Autorský subjekt je tedy u Zábrany paralyzován. Už nefunguje jako nositel intencního jednání, nýbrž pouze přihlížející jako svědek. Převažuje referenční funkce. Viděno z tohoto pohledu, Zábrana navazuje na poetiku Skupiny 42, s níž se seznámil již na konci čtyřicátých let – jak se lze v deníku dočíst, v té době si ji příliš necenil. *Dny v roce* (1948) Jiřího Koláře komentoval téhož roku takto: „[...] jsou zajímavé, ale málo poetické. To nebude pravá cesta k nové poezii“ (Zábrana 1993: 44). Zábrana svůj odsudek rychle revidoval, jak vyplývá z recenze ve studentském časopisu *Výkvět* z konce roku 1948 (ibid.: 154–155),

a sám se, zřejmě pod vlivem politického vývoje a prolhaného socialistického realismu, stále jednoznačněji upisoval skutečnému realismu, například v povídkách z padesátých let, které pod názvem *Sedm povídek* vyšly až po jeho smrti (1993) a autenticky popisují život v továrně, anebo v básních, kde zaznamenával běžné situace a konkrétní zážitky.

Syrovým realismem jsou poznamenány i Zábranovy deníky. „Janu Zábranovi, člověku žijícímu ve stálé vnitřní opozici, deníky byly privátním prostorem osobní svobody, v němž mohl bez ohledu na vnější svět, na tíživou a nepřátelskou politickou situaci, slovně formulovat vše, co cítil a co si myslel. Psaní deníku tak pro něj nebylo pouze záznamem vnější reality, ale bytím samotným“ (Janoušek 1993: 10). Toto bytí už není bytí subjektu jednajícího, ale subjektu svědčícího. V popředí už není „já“ Jana Zábrany, které zmizelo, ale někdo druhý, jiný – těžko najít jeho identitu.

Prameny

ČAPEK, Josef

1997 *Kulhavý poutník* (Praha: Dauphin) [1936]

DEML, Jakub

1998 *Žapomenuté světlo* (Praha: Hynek) [1934]

HANČ, Jan

1995 *Události* (Praha: Torst)

HRABAL, Bohumil

1995 *Dopisy Dubence*. Sebrané spisy Bohumila Hrabala 13, eds. Karel Dostál, Václav Kadlec (Praha: Pražská imaginace)

KOLÁŘ, Jiří

1990 *Prométheova játra* (Praha: Odeon) [samizdat 1979]

ZÁBRANA, Jan

1993 *Celý život*. Výbor z deníků 1, 2, eds. Dušan Karpatský, Jan Šulc (Praha: Torst) [1992]

ZAHRADNÍČEK, Jan

1992 „Dům Strach“, in idem: *Dílo 2* (Praha: Československý spisovatel), s. 288–369 [1981]

Literatura

ALTHUSSER, Louis

1977 „Ideologie und ideologische Staatsapparate (Anmerkungen für eine Untersuchung)“, in idem: *Ideologie und ideologische Staatsapparate. Aufsätze zur marxistischen Theorie* (Hamburg/Berlin: VSA), s. 108–153

CIESLAR, Jiří

2002 „Život v zastoupení“, in idem: *Hlas deníku* (Praha: Torst), s. 339–346

JANOUSEK, Pavel

1993 „Celý život?“, *Tvar* 4, č. 1, s. 10

LACAN, Jacques

1991 „Das Spiegelstadium als Bildner der Ichfunktion wie sie uns in der psychoanalytischen Erfahrung erscheint“, in idem: *Schriften* 1 (Weinheim/Berlin: Quadriga), s. 61–70

Membra disiecta – otherness in Jan Zábrana's diaries

This contribution deals with Jan Zábrana's diaries. It tries to demonstrate the absence of the author's partner in writing or in actual reality. This absence was determined by society and that complicated the author's search for himself. We cannot find a single active character in his diaries that could be identified as Zábrana himself. But his subjective personality is present as a witness of himself and his time. Most authors writing in isolation deliberately found their self-identity through others' eyes. Zábrana, on the other hand, changed a lot and became different (*jiny*) from his former self. The consequences of these changes are expressed in his diaries when he used long infinitive chains and the poignant subtitle metaphor *membra disiecta*.

Keywords

diary, otherness, alterity, identity, Czech literature 1948–1989, Jan Zábrana